

MODERN PRAGMATIZMUS ÉS PSZICHOANALÍZIS

Rorty ironikus esztétája az analitikus díványán

Katona Gábor

I. Rorty és a pszichoanalízis

Enyhén flegmatikus nyugalma miatt személyes ismerősei, tanítványai közül többen a népszerű rajzfilmfigura, Garfield alakjával asszociálják az amerikai Richard Rortyt, napjaink „filozófus királyát”. Rorty békességre törő hajlamát és hatalmas tudását jelzi a kontinentális filozófiai tradíció, az analitikus filozófia és az amerikai pragmatizmus hagyományának szintetizálása, „egyetlen szótárrá” szervezése. Rorty az angol-szász analitikus filozófián nevelkedett. 1959-től rendszeresen publikál rangos filozófiai folyóiratokban; 1967-ben jelent meg szerkesztésében, előszavával a neves analitikus szerzők írásait tartalmazó *The Linguistic Turn* (A nyelvi fordulat) című tanulmánykötet. Világhíressé nevét első könyve, az 1979-ben megjelent *Philosophy and the Mirror of Nature* (A filozófia és a természet tükre) tette, melyet méltatói a filozófia nagy „szelleműző könyvének” neveznek.¹ E munkájában Rorty számot vetett az analitikus filozófiával, saját múltjával — az amerikai akadémiai körök ebben inkább leszámolást láttak. 1982-ben lát napvilágot *Consequences of Pragmatism* (A pragmatizmus következményei), 1989-ben a már magyarul is megjelent *Esetlegesség, ironia és szolidaritás* (Contingency, Irony, and Solidarity), 1991-ben pedig rövidebb írásaiból összegyűjtött két kötet: az *Objectivity, Relativism, and Truth* (Objektivitás, relativitás és igazság), valamint az *Essays on Heidegger and Others* (Esszék Heideggerről és másokról). *A filozófia és a természet tükre* című könyvében Freudot Rorty „építő filozófusként”² emlegeti, aki (többek között Marx, Heidegger, Sartre és Wittgenstein mellett) sajátos „szótárával” lehetővé tette, hogy új leírások elsajátításával újjá teremtsük önmagun-

¹ Lásd pl. az Alan R. Malachowski szerkesztésében napvilágot látott *Reading Rorty* tanulmánykötet 366–367. oldalát (Cambridge 1990)

² A szisztematikus filozófia — építő filozófia Rorty-féle fogalomparájához lásd: *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton University Press, Princeton 1979. 357–394.

kat. Későbbi, Freuddal foglalkozó munkáiban³ Rorty a szellem „hiteles mechanizálását” látja a pszichoanalízisben, és a legerősebb segítséget arra, hogy végleg leszámoljunk az „emberi lényeg” tanával.

Rorty abban látja a freudi tudattalan-tan erejét, hogy Freud tudattalan–tudatos el-lentétpárja nem a hagyományos szenvedély–ész distinkciók egy újabb variációja, hanem a tudattalan olyasmi vagy olyasvalaki, ami/aki a helyünkre lép, aki személyként nyilatkozik meg bennünk. Tudattalanunk alanyként szólal meg, és nem a vizsgálódásban tárgyá lefokozott személyiségünk pusztá leírásaként köszön vissza, mint Hume mentális atomjai. A kanti appercepció transzcendentális egysége széttöredezik: lel-künkben több „*Én gondolkodom*”-ot mondó instancia hallatja hangját. Rorty szerint a tudattalannak a modern subjektumot megbontó szerepe abban rejlik, hogy Freud egy-más beszélgető partnereivé tette a tudatos és a tudattalan kváziszemélyiségeket, s ez-zel menthetetlennek bizonyult a koherens, önmagát birtokló én fogalma. S a pszicho-analízis alapján az én koherenciájának menthetetlenségét még a tudattalant tárgyiasít-ó megközelítésekkel sem védhetjük ki, hiszen a tudattalan mindenekelőtt és elsősor-ban *énemként* megnyilatkozó tudattalan, az én tudattalanom, aki alanyként szólít/szó-lal meg bennem.

2. Posztpragmatikus én-felfogás — Rorty Freudja és a mechanizált szellem

a. Az én története a decentralálás és dedivinizálás felé

Freud decentralizálta, dedivinizálta az ént — foglalja össze Rorty a pszichoanalízis egy számára fontos üzenetét. E decentralizálás, dedivinizálás Rorty gondolatainak kontextusában legalább két dolgot jelent: 1. Freud értelmetlenné tette az *emberi lényegről*: az ember magjáról, központi képességéről, az emberi élet egyetemes céljáról szóló beszédet; 2. Freud arra készítet bennünket, hogy feladjuk a magabiztos, önmagát meghatározó, *koherens én* fogalmát. Az első felismerés arra ösztönöz, hogy újragondol-juk többek között a biztos, megalapozott tudás lehetőségével, a transzcendens eredetű moralitással, az élet előre meghatározott céljával, a lélek halhatatlanságával kapcsola-tos elképzeléseinket. Az emberi lényeg eszméjének feladása, a középponttal rendelke-ző személyiség eszméjének destrukciója Rorty szótárában a szellem mechanizálása. A dedivinizáló mozzanat másik aspektusa: az én, az öntudat koherenciájának problémá-ja az ember önmaga számára is érvényes idegenségét érinti; azt, hogy az öntudat, a tu-

³ Freud, Morality, and Hermeneutics (*New Literary History*, 1980. Autumn); The Contingency of Selfhood (*London Review of Books* 1986. May; magyar fordításban in: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Ford. Boros János és Csordás Gábor. Jelenkor, Pécs 1994.), valamint a Freud and Moral Reflection (In: *Pragmatism's Freud: The Moral Disposition of Psychoanalysis*. Johns Hopkins University Press, Baltimore 1986.; magyarul: *Thalassa* 1993. 1. szám, illetve *Filozófusok Freudról*. Szerk. Erős Ferenc és Szummer Csaba. Cserépfalvi, Budapest 1994.)

datosság nem önmagam feltétlen birtoklása, hanem csupán lehetőség önmagam folyamatos elsajátítására, megteremtésére.

A „Freud és a morális reflexió” című írását Rorty a mechanikus szellem (mechanical mind) két leírásának összehasonlításával: Hume és Freud gondolatainak összevetésével kezdi. A tanulság az, hogy míg Hume kísérlete az emberi elme mechanizálására csupán egy egyre népszerűbbé váló beszédmódnak az emberi szellemre történő kiterjesztése volt, mely nem változtatta meg és nem is szándékozta megváltoztatni énképünket (self-image), addig Freud szellemmechanizálási kísérlete döntően befolyásolta azt a módot, ahogy elgondoljuk önmagunkat.⁴

Érdekes azonban egy kicsit korábbra visszamenni. A görög filozófiában körvonalázódó emberi lényeg elemzését Rorty a görög ész (*nousz*) képzetének létrejöttében közrejátszó metaforák taglalása köré szervezi.⁵ E képzetkör az ismeretszerzést a látvány befogadása alapján modellálja. Az ismeret, a matematikai bizonyosságok mintájára, biztos tudás (*episztémé*) kell, hogy legyen, olyan, mely nem alávetett semminemű változásnak. Biztos ismeret érzékszervek útján nem nyerhető; azonban az ember képes az érzékszervekkel tapasztalható világ fölé emelkedni, amennyiben megragadja mindazt, ami a dolgokban általános, lényegi. Ez a képesség az intellektus (*nousz*), a lélek szeme, s ez tekinthető az ember magjának, központi képességének. Platón szerint az eszes lélekrész az istenek társaságára, és az igazán létező Formák szemléletére jogosít fel. Arisztotelészt is megihlette a gondolat, hogy a cselekvő ész (*nousz poietikosz*) túléli a halandó lélekrészt és a testet.

Az ember lényegének tárgyalásában a következő állomás Rortynál az Újkor hajnala: a kopernikuszi fordulat, és Descartes filozófiája. A kopernikuszi fordulat és az újjáéledő atomisztikus elméletek jelentősége, hogy elindították a világvég mechanizálását: a korábban Isten keze nyomát hordozó világ cél nélküli részecskék meghatározott törvények szerinti összekapcsolódásainak, kölcsönhatásainak színterévé vált. A kartézianus filozófia, részben a világvég mechanizálására adott reakcióként, intézményesítette a szubjektum–objektum közti választóvonalat. A természeti dolgoktól önmagát elhatároló szellem egy sziget lett az atomok és az üresség alkotta rendszerben. „A modern filozófia arra törekedett, hogy megőrizzen egy nem mechanikus »szívetet« és így fenntartsa az »igazi én« fogalmát... A szellemnek és képességeinek (főleg a gondolkodás képességének, melyet az igazság közvetlen... megragadásaként fogott fel) olyannak kellett maradnia, ahogy a platonizmus és a kereszténység értette.”⁶ A természettudomány-

⁴ A „mechanizálás” mint a szubjektum decentralizálása Rorty számára a „természeti fajták” versus „gépek világa” ellentétpárból nyeri el értelmét. A természeti fajták, az arisztotelészi szubsztanciák középponttal, lényeggel rendelkeznek, míg a gépek nem bírnak természet által beépített céllal. „Ha az ember egy természeti fajta, akkor megtalálhatjuk középpontunkat, s így megtanulhatjuk, hogyan kell élnünk. De ha gépek vagyunk, rajtunk múlik, hogy kitaláljuk magunknak a megfelelő módot.” (in: Freud és a morális reflexió, 182.) A „mechanizálás” jelentéséhez lásd még: Freud, Morality, and Hermeneutics; *New Literary History*, 1980. Autumn.

⁵ Lásd ehhez: Richard Rorty: *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton University Press, Princeton 1979. 38–45.

⁶ Richard Rorty: Freud és a morális reflexió; in: *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*, szerk. Szummer Csaba és Erős Ferenc, Cserépfalvi, Budapest 1994. 194.

ok mechanizáló leírásaitól érintetlen elme az ember lényege, mely különleges, anyag-talan alkotóelemként határozható meg, mint a fenomenális világot teremtő én, vagy mint a romantikusok teremtő képzelete. Az emberi lényeg empirikus realitáson kívüli eredetének magyarázata továbbra is biztosította; az ember mindig is érezte különleges helyét a többi létező között.

A kanti fordulat, az emberi lényeg karrierjének Rorty-féle értelmezésében, beteljesítette azt a törekvést, amely Descartes és Locke gondolatait is meghatározta: a nem mechanizálható én pozíciójának biztosítását. A német idealizmus megtette „*az út felét... annak az eszmének a visszaütésében, hogy az igazság »odakint« van. Készek voltak arra, hogy az empirikus tudományok világát létrehozott világnak tekintsék... Ám továbbra is kitartottak amellett, hogy úgy tekintsenek a tudatra, a szellemre és az ember mélységeire, mint aminek van belső természete*”⁷ — olvassuk „A nyelv esetlegessége” című írásban. „A személyiség esetlegessége” című tanulmányban pedig így fogalmaz Rorty: „A tudat kanti fogalma divinizálja az ént. Ha egyszer Kanthoz hasonlóan feladjuk az eszmét, hogy a kemény tények tudományos tudása egy velünk nem azonos hatalommal való kapcsolati pontunk, akkor természetes, hogy azt tesszük, amit Kant tett: befelé fordulunk, hogy eme kapcsolati pontot megtaláljuk a morális tudatban... Kant hajlott arra, hogy a fent lévő csillagos eget csupán a bent levő morális törvény szimbólumaként fogja fel... a morális én lehatárolatlanságának, fenségességének és feltétlen jellegének kifejezésére.”⁸

E gondolatot követően Rorty még megjegyzi, hogy a kanti fordulat előkészítette az én isteni bensőségességének romantikus kisajátítását; bár maga Kant nem azonosult a kísérettel, hogy a morális tudat helyett az egyén költői képzetét tekintsük az én lényegének, középpontjának. „Kant óta küzdött egymással a romanticizmus és a moralizmus, egyfelől az egyéni spontaneitás és magánjellegű tökéletesedés, másfelől az egyetemesen osztott társadalmi felelősség hangsúlyozása. Freud segít nekünk befejezni ezt a háborút.”⁹

b. A mechanizálódó én és decentrált lelkiismeret a pszichoanalízisben

A szellem mechanizálása kapcsán Rorty szembeállítja Freudot és Hume-ot. A mechanizálás, vagyis az ember olyan leírása, amely nélkülözi a személyiség központi magja, lényege, beépített célja eszméket, eltérő módon valósul meg Hume, illetve Freud munkáiban. Látszatra Hume is mechanizálta a szellemet: úgy tűnik, hogy Hume kísérlete arra, hogy az emberi szellemet egyetemes törvények szerint összekapcsolódó és szétváló homogén részecskék rendszereként írja le, egyet jelentett az emberi lényeg eszméjének feladásával, s az embert mint gépet ábrázolta. Rorty szerint azonban Hume számára a mentális atomok és az azokat elrendező asszociációk nyelvezete és a morális reflexió nyelvezete két össze nem keverendő beszédmód volt: a „szellem Newtona” úgy vélte, hogy a benyomásokról és az ideákról való beszéd „*az emberek egy kényel-*

⁷ Richard Rorty: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Ford. Boros János és Csordás Gábor. Jelenkor, Pécs 1994, 18–19.

⁸ Uo. 47.

⁹ Uo. 47.

mes leírasi módja irányításuk és előrejelzésük céljából. Morális célokra — hogy az éle-
tet úgy lássuk, mint aminek célja van — az ilyen beszédmód nem megfelelő.”¹⁰ Ezzel
ellentétes Freud felismeréseinek hatása, véli Rorty. A tudattalan motívumok vizsgálata
nem csupán egy kedvező út embertársaink viselkedésének előrejelzésére és ellen-
őrzésére — hanem egy önmagunkról szóló, „húsbavágó” történet. A pszichoanalízis
rendkívüli ellenállást váltott ki, s ezen ellenállásnak csupán egyik oka a szexuális té-
nyező hangsúlyozása. A nagyobb sértés, melyet a kortársak nehezen bocsátottak meg,
s mely felismerés súlyát, fullánkját a tudattalan tárgyiasításával hajlamosak vagyunk
ma is ignorálni — az az ember nárcizmusán esett sérelem.¹¹

A Freud által leírt pszichológiai mechanizmusok, „a freudi felfedezések zavarba ej-
tők, még a pragmatisták számára is”.¹² Ennek a rendkívüli hatásnak a kulcsát, a
freudi mechanizmusok valóban decentrált, dedivinizáló erejének nyitját Rorty abban
látja, hogy a tudattalan történeteket Freud kváziszemélyek (*quasi people*) viselkedése-
ként írta le.¹³ Ez az interpretáció adja meg az „én nem úr a maga házában” jelszó je-
lentését is, hiszen Freud úgy kezdett beszélni az általa érintett mechanizmusokról,
mint idegen személyek cselekvéséről bennünk, ahogy ők beleszólnak tudatos énkünk
műveleteibe, befolyásolják képzlődésünket, megírják álmainkat etc.

Rorty kiemeli, hogy Freud az én formálódását nem az általános emberi természet si-
keres vagy sikertelen megvalósulása történetének tartotta, hanem olyan „titkos utakat”
követve írta le, „amelyek a gyermeektől a felnőthöz vagy a szülőhöz a gyermekhez vezet-
nek”.¹⁴ Nem a valamennyi idő valamennyi emberében fellelhető közös jegyekre koncent-
rált, hanem a páciens egyedi élményeire, azokra az esetleges történésekre, melyek a sze-
mélyiség formálódását meghatározták.¹⁵ Freud „úgy gondolja, hogy csak ha megraga-

¹⁰ Richard Rorty: Freud és a morális reflexió, 183.

¹¹ Freud a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* című munkája 18. előadásában beszél az emberiség önszere-
tétén esett három nagy sérelemről: Kopernikusz és Darwin elméletének, valamint a pszichoanalízisnek
hatásáról.

¹² Richard Rorty: Freud és a morális reflexió, 184.

¹³ lásd még erről Charles B. Guignon—David. R. Hiley: *Biting the Bullet: Rorty on Private and Public
Morality* cikkének *Decentering the Subject: Beyond Hermeneutics és Private Morality as Self-Enlargement*
című fejezeteit. (In: *Reading Rorty*, edited by Alain Malachowski, Cambridge 1990)

¹⁴ Richard Rorty: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 41.

¹⁵ A személyiség formálódásának esetlegességéről részletes elemzést olvashatunk Heinz Lichtenstein
The Dilemma of Human Identity című munkájában. Bevezetőjében Lichtenstein Ricoeur gondolatát idézi,
mely szerint „Freud számára a sum meghatározó és elsődleges volt a cogitóhoz képest”, majd megjegyzi,
hogy a pszichoanalízis még többre figyelmeztet: arra, hogy a személyiségfejlődés kezdetén, folyamán még
a sum sem magától értetődően adott. „Sohasem mondhatunk többet annál, mint hogy az emberi létezés
(human existence) pusztán lehetőség, ha adott az egyéniség formálódás (individuation) összes komplex
feltétele a megfelelő emberi környezetben és a helyes időben, a személyiségfejlődés mindegyik fázisá-
hoz.” (Heinz Lichtenstein: *The Dilemma of Human Identity*, Aronson, New York 1977. 7.) „Aki” például
nem tudott kellő mértékben elszakadni, kiválni az anya-gyermek kapcsolat szimbiotikus világából, az ké-
sőbbi élete folyamán rendelkezhet egyedi létezése intellektuális képzetével (annak tudásával, hogy ki ő),
de hiányzik életéből az individuális létezésről való „érzelmi meggyőződés” (az irreflexív, közvetlen bizo-
nyosság, hogy vagyok).

dunk múltunkban bizonyos fontos egyéni kontingenciákat, akkor leszünk képesek valami érdemlegeset létrehozni magunkból, olyan mai én-t teremteni, akit tisztelni tudunk.”¹⁶

Az isteni sugallatként felfogott lelkiismeretről, a Kant által divinizált morális tudatról, erkölcsi kötelességérzetről Freud a gyermekkor különös tekintéllyel bír, félelmetes alakjaival való azonosulás, illetve a szintén esetleges körülmények összejátszása-ként meghatározott eszményeket, célokat tartalmazó éni-deál értelmében beszél. „Freud a lelkiismeretet csak egy nagyobb homogén gép még csak nem is középponti részévé tette. A kötelességérzetet azonosította egy sereg sajátos és véletlenszerű epizód internalizálásával... A lelkiismeret szavát nem úgy fogta fel, mint a lélek azon részének hangját, amely általánosságokkal foglalkozik... hanem mint bizonyos nagyon egyedi események (rendszerint torzult) emlékeit.”¹⁷

A lelkiismeret, a morális érzék nem általános elvek alapján döntéseket hozó, vagy egyetemes törvényeket manifesztáló egységes, tiszta képesség. A lelkiismeret fejleszthető, a mások iránt érzett felelősség és együttérzés tanulható. Rorty abban látja Freud fellettes én tanának jelentőségét, hogy a lelkiismeret kialakulásában az emberi élet esetleges történéseit, a „speciális utakat” tekintette meghatározónak. „Freud megmutatja, hogy bizonyos esetekben miért sajnálkozunk a kegyetlenségen, és miért élvezzük máskor. Megmutatja, hogy szeretetre való képességünk miért korlátozódik emberek, dolgok és eszmék bizonyos nagyon konkrét alakjára, méretére és színére. Megmutatja nekünk, hogy büntudatunk miért támad... bizonyos esemény kapcsán, mások kapcsán pedig, amelyek minden ismert morálemélet szerint sokkal súlyosabbnak látszanának, miért nem.”¹⁸

c. Harmadik út? A szexualitás elfelejtése Rortynál

Két kritikai megjegyzés kívánkozik e fejezet végére. Az első: mennyiben fogadható el, hogy Freud feladta az egyetemes emberi természet gondolatát, ha megfontoljuk azt az átfogó, meghatározó szerepet, amelyet a tág értelemben vett szexualitásnak, mint minden megnyilatkozás alapjának tulajdonított? Freud számára a szexualitás mint princípium nem csupán metapszichológiájának egy posztulátuma volt (miként azt Rorty véli), amely az új klinikai tapasztalatok fényében módosítható. A szexualitás jelentőségének felismeréséről (az elfojtás- és a tudattalan-tan mellett) Freud mint a pszichoanalízis alappilléreiről beszél.¹⁹ Saját Erősz-tanát „Platón Lakomájának mindent átfogó, mindent fenntartó Erőszának”²⁰ felelteti meg. Freud számára a szexualitás egy új, nem intellektuális centrum, melynek esetleges felszíni mintázatai a gondolatok és a kultúra minden „vívmánya”.

¹⁶ Richard Rorty: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 50.

¹⁷ Richard Rorty: *Freud és a morális reflexió*, 196.

¹⁸ Richard Rorty: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 49.

¹⁹ A fellettes-én filogenetikus eredetéről szóló gondolatok is ellentmondanak Rorty általános emberi jegeteket tagadó felfogásának (in: S. Freud: *Az ősválami és az én*. Hatágú Síp, Budapest 1991. 45–48)

²⁰ Sigmund Freud: *Ellenállás a pszichoanalízissel szemben*. Ford. V. Meller Ágnes. In: *Önéletrajzi írások*. Cserépfalvi, Budapest 1994. 147.

A másik észrevétel azt a problémát érinti: mennyiben tekinthető a pszichoanalízis a szellem, a lélek mechanizáló leírásának? A Freud által leírt lelki történések nem homogén részecskék meghatározott törvények szerinti elrendeződése. Freudot egy lelki történés jelentése, egy tünet korábbi élményekkel, rejtett vágyakkal, gondolatokkal való összefüggése érdekelte. Az 1885–86-os párizsi tartózkodása végén Charcot-nak felvetett tervben, mely szerint meg kellene vizsgálni, hogy a hisztériánál az egyes testrészek bénulásai, érzéketlenségei miért a köznapi gondolkodás fogalmai szerint határolódnak el — a tünet nem szomatikus, nem kémiai folyamatokra való visszavezetésének igénye, lehetősége csillan fel.

Breuer technikájában is az vonzotta Freudot, hogy a hipnózis során ismertté vált a tünet és a múlt meghatározó élményei közötti összefüggés. A Breuer és közte bekövetkezett szakítás egyik okát Freud abban jelöli meg, hogy Breuer a tünetek eredetének magyarázatában egy fízológiai elméletet részesített előnyben, amely „hipnoid állapotokkal” próbálta a hisztéria etiológiáját magyarázni. Ezzel összefüggésben Freud az általa követett irányról így ír: „*Én egy kevésbé tudományos képet alkottam erről magamnak, mindenütt a mindennapi élethez hasonló tendenciákat és hajlandóságokat véltem felismerni.*”²¹

Amennyiben a mechanizálás az ember olyan felfogását jelenti, amely nem tételez beépített célt²² — úgy azt, bizonyos fenntartások mellett, érvényesnek tekinthetjük a pszichoanalízisre is, hiszen a freudi leírások alapján a személyiség fejlődése nem egy természettől adott lényegi mag kibomlása, hanem többé-kevésbé koherens instanciák „harcának” története. Fontos azonban látni, hogy Freud a mechanizáló leírásokkal éppen ellentétes módon kezdett beszélni a sajátos diszfunkciókról: az intencionalitás hatósugarát kiterjesztette, rejtett értelmeket, összefüggéseket fedezett fel. A lelki szféra kiterjesztésével, amelynek a tudatosság már csak egy része, minősége lett, visszahódított számtalan, korábban a test körébe utalt, testi működésként tanulmányozott jelenséget. Találó Ferenczi²³ megjegyzése: „*Freud bizonyos mértékig visszatér az ősi, animisztikus világfelfogáshoz, mikor egy biológiai (természettudományos) kérdést lélektani eszközökkel próbál megoldani.*”²⁴

²¹ Sigmund Freud: *Önéletrajz*. Ford. Ignótus és Kovács Vilma. In: *Önéletrajzi íráások*. Cserépfalvi, Budapest 1994. 70.

²² Lásd ehhez Rorty: Freud és a morális reflexió, 182. oldalát, vagy a jelen írás 1. lábjegyzetét.

²³ In: Sigmund Freud: *Három értekezés a szexualitás elméletéről*. Könyvjelező Kiadó, Nyíregyháza 1992. 3.

²⁴ Ugyanez a gondolat megjelenik Freud szintén 1915-ben, mindössze három hét leforgása alatt alkotott „Das Unbewusste” című munkája első fejezetében is: „Egyrészt úgy tűnik, hogy a pszichoanalízis tudattalan lelki tevékenységről vallott felfogása a primitív animizmus továbbfejlesztése...” (S. Freud: *Das Unbewusste*. In: *Studienausgabe Band III*. Fischer, Frankfurt 1982. 130.)

2. Posztpragmatizmus és a tudattalan kétféle értelmezése

Miután elsajátítottuk önmagunkat mint középpont nélküli létezőket,²⁵ ez a felismerés még nem foglalja magában annak elfogadását is, hogy a lélekben sajátos konfliktus dül, s hogy a *tudatossággal azonosított én* gyakran vendégnek érzi magát saját házában. Nem vezérel már beépített cél vagy isteni hang, mely szellemünk legistenibb részén keresztül irányítana bennünket — de ráadásul gyakran szembesülnünk kell önmagunk idegenségének benső élményével is. A pszichoanalízis szubjektumot dedivinizáló erejének másik aspektusa tehát a személyiség inkonzisztenciájának „eleve-nünkbe vágó” leírása. Rorty munkáiban kétféle módja érvényesül e belső konfliktus értelmezésének. Rorty egyrészt úgy beszél a tudattalanról, mint a személyes bensőnkben átélt meg-nem-alapozhatóság élmény forrásáról. Ez az élmény a kulcsa a metastabilitásnak, mely a Rorty-féle ironikus esztéta öngazdagító stratégiájának fontos mozzanata. A tudattalan értelmezésének egy másik módjával is találkozunk Rortynál. Ez a megközelítés a freudi tudattalanban elsősorban nem a személyiség koherenciájának átélt-átértzett hiányát látja, hanem a tudattalant kreatív, értelemteremtő instanciaként ábrázolja.

a. A tudattalan

Rorty tehát abban látja a pszichoanalízis tudattalankoncepciójának jellem- és öntudatformáló erejét, hogy „*Démokritosz vagy Hume atomjaitól eltérően a freudi tudattalan nem olyasmi, amit felhasználhatnánk, hogy leírjuk önmagunkat... Inkább olyasvalaki, aki a helyünkbe lép, valaki, akinek más céljai vannak mint nekünk... a pszichológiai mechanizmusok zavarba ejtőbbnek és decentralóbbnak tűnnek, ha nem mechanizmusokhoz, hanem emberekhez hasonlítjuk őket.*”²⁶ Freud az elfojtás, a tudattalan, a lélek különböző szintjei között dúló konfliktus tematizálásával nem a hagyományos ész-szenvedély distinkciót ismételte, hanem úgy beszélt az emberről, mint akiben több kváziszemélyiség lakozik. A tétel, mely szerint „az én nem úr a saját házában” azt a lehetőséget hivatott jelezni, hogy a mindig magunkénak gondolt öntudatba, a racionálisan ellenőrzött cselekvéssorokba bármikor idegen elemek, idegen szándékok vegyülhetnek, s riadtan tapasztaljuk, hogy testünk nem egyetlen koherens személyi-

²⁵ George J. Stack szerint Rorty „esszenciális emberi természetet” visszautasító gondolatában ellentmondás feszül („úgy tűnik, hogy e vonatkozásban Rorty egy hermeneutikai körbe keveredett” 132.) A feszültség, véli Stack, abban rejlik, hogy Rorty számtalan tekintetben (melyek a három klasszikus kanti kérdés mentén foglalhatók össze) beszél olyan tevékenységekről, célokról, melyeket az embernek követnie ildomos. Ilyen „programadás” többek között az új metaforák, szótárak teremtésének eszménye, illetve az az elképzelés, hogy csupán újabb és újabb ének elsajátításával (az éngazdagítás eszménye) haladhatunk a valódi személyiséggé formálódás felé. Stack szerint e gondolatok egy általános emberi természet eszméjét körvonalazzák. (in. George J. Stack: Rorty's Humanistic Pragmatism: Philosophy Democratized by Konstantin Kolenda. *International Philosophical Quarterly*, 1992. March)

²⁶ Richard Rorty: Freud és a morális reflexió, 184.

ségnek ad helyet, hanem tudatunkkal egy egységes oksági hálózatba szőve, különböző személyiségekkel élünk egy testben.

Rorty a tudattalan kváziszemélyekként történő felfogását az analitikus nyelvfilozófia nagyhatású képviselőjének, Donald Davidsonnak *Az irracionalitás paradoxonai* című tanulmányában kifejtett tudattalan-interpretációjára alapozza.²⁷ Davidson e cikkben két gyakori váddal szemben próbálja megvédeni Freudot. Az egyik vád szerint a pszichoanalízis személyiségelmélete alapján nem beszélhetünk többé morálisan felelős emberről. A másik vád a pszichoanalízis klinikai elmélete és a metapszichológia leírásainak metodológiai ellentmondására figyelmeztet. E két vád Davidson olvasatában szorosan összefügg, s az általa kifejtett irracionalitás paradoxona egyszerre ad választ mindkettőre.

Racionalitásról akkor beszélünk, mondja Davidson, ha egy adott cselekedet leírható az indítékokkal történő magyarázatok struktúrája alapján, azaz beszélhetünk egy értékről, célról, szükségletről, valamint az egyén arra vonatkozó hitéről, hogy adott módon cselekedve képes megvalósítani az illető értéket, célt, szükséglet kielégítését. Ebben az esetben logikai kapcsolat áll fenn a különféle vélekedések, vágyak, illetve azon cselekedetek között, melyeket a vágyak, a célra orientált attitűdök okoznak. Az intencionális magyarázat relevanciája a *racionalitás* egyik feltétele. Az *irracionalitás* ezek szerint olyan történésre vonatkozik, amely nem indítékok alapján magyarázható. Davidson kiemeli, hogy Freud a lelket úgy írta le, mint amely több, egymástól bizonyos mértékig független struktúrát tartalmaz. E struktúrák abban az értelemben személyekre hasonlítanak, hogy hitek, vágyak, célok, emlékek olyan koherens hálózatai, mely koherencia lehetővé teszi, hogy a lélek ezen részeinek megnyilatkozásait is racionálisan magyarázhassuk, s hogy azokat személyeknek tekintsük.

A tudattalan cselekedet indítékát tehát egy tudatosságon kívüli hálózatban kell feltelegnünk. Az irracionalitás két alstruktúra kauzális szinten történő interakciója. Az

²⁷ Zavarban vagyok, amikor e gondolatot leírom, hiszen Davidson árnyalt tudattalanértelmezését Rorty jelentős mértékben leegyszerűsíti amikor így fogalmaz: „Davidson... azonosítja... a »személynek lenni« fogalmát a »hitek és vágyak koherens és plauzibilis halmazának lenni« fogalmával. Azután kimutatja, hogy annak az állításnak az ereje, amely szerint az emberi lények néha irracionálisan cselekednek abban rejlik, hogy viselkedésünk néha nem magyarázható egy ilyen egységes halmazra hivatkozva. Végül arra következtet, az én tudat és tudattalan közti felosztásának értelme az, hogy az utóbbi egy alternatív halmaznak tekinthető, amely összeegyeztethetetlen azzal az ismerős halmazzal, amelyet a tudattal azonosítunk, de mégis elég koherens ahhoz, hogy személynek tekintsük.” (Rorty: Freud és a morális reflexió, 185.) Rorty interpretációjában a freudi tudattalan a személyiség megsokszorozódása-tan hagyományainak felelevenítésében, e kváziszemélyek tudattalan jellegének, valamint e személyek közti kapcsolatteremtés lehetőségének (mely lehet pusztán kauzális kapcsolat, de „beszélő viszony” is) hangsúlyozásában merül ki. A Davidson-cikk és Rorty e cikken alapuló gondolatai különbségeinek, összefüggéseinek vizsgálatára most nem térhetek ki. Amit röviden kiemelnék: Davidson az irracionalitás olyan felfogásából indul ki, amely a pszichoanalízis alapján már előzetesen értelmezett. A cikkből úgy tűnik, hogy Davidson az irracionalitás paradox jellegére rákérdéssel a nem tudatos lelki folyamatokra vonatkozó freudi kérdést ismétli meg. Kétséges azonban, hogy a racionalitás Davidson által elemzett kritériumrendszere kielégítő választ adna a lelki történések mi-
benlétét illető kérdésre. Ez az egybemosás Rorty értelmezésében explicit.

irracionális történések tehát olyan okokkal magyarázhatók, amelyek nem indítékok; helyesebben: amelyek egy alstruktúra részeként indítékok, mégis egy másik rendszerben megnyilatkozván, racionális magyarázatuk irreleváns erre a rendszerre. Ezen hálózatok közül egyik struktúra nagyobb fokú konzisztenciával vagy racionalitással rendelkezik, s ez a tudatos én. Davidson szerint ha a lélek freudi felosztását így értelmezzük, akkor eltűnik a klinikai elmélet és a metapszichológia közti metodológiai ellentmondás: érthetővé válik a természettudományok oksági magyarázatának, az erőnyelvnek relevanciája az indítékokkal történő leírások szótárában, hiszen a tudattalan cselekedetek olyan történések, melyek okkal és egyben indítékkal is rendelkeznek. Egy tudattalan szándék a tudatosság rendszerére okként hat, ám ha sikerül e kváziszemélyiséget megérteni, a tudattalan alstruktúra önmagában konzisztens hálózatát felfedni, akkor érthetővé válik az indíték is. *Minden irracionális aktus tartalmaz magában racionális magot — ez az irracionalitás paradoxona.*²⁸

Miután leírtuk önmagunkat mint középpont nélküli, esetlegességtől áthatott lényeket, és megismerkedtünk tudattalanunkkal mint többé-kevésbé bolondos, de néha zseniális kváziemberekkel, a vizsgálódást önmagunk új módon történő elsajátításával folytathatjuk. Mi következik az eddigi felismerésekből? Megfogalmazhatja-e önmaga eszményét az ember? S ha igen, milyen eszményt?

Rorty természetesen készen áll a válasszal, és figyelmünkbe ajánlja az általa leírt *ironikus liberális* személyiséget, építő filozófiájának (*edifying philosophy*) hősét. Az ironikus liberális két egymásra vissza nem vezethető szótártípust használ, melyek nem egyesíthetők egy nagyobb, közös kontextusban: az öntökéletesítés, privát autonómiára törekvés, valamint az emberi szolidaritás, a nyilvános erkölcs szótárát. Az ironikus, mint a privát autonómia megvalósítója, a létezését átható kontingenciát és a nyelv teremtő erejét saját lehetőségeinek, hatalmának, szabadságának zálogaként ismeri fel, míg a liberális hisz abban, hogy az emberek szenvedése csökkenthető, s akinek alapelve a kegyetlenkedésnek és mások megalázásának felszámolására törekvés. Az ideális az, ha e két elkötelezettség egyszerre érvényesül egy emberben.²⁹

Rorty szerint a pszichoanalízis személyiségelmélete egy játékos, ironikus jellem kialakulásához járult hozzá. Az ironikus alkat a privát autonómia elérésének szinte feltétele, az ironizálás az öntökéletesítés legjobb útja. Az ironikus alkatot öntökéletesítésre törekvésében két fontos tulajdonsággal jellemezhetjük. Az első tulajdonság, melyet Sartre nyomán Rorty metastabilitásnak nevez: az ironizáló „*soha sem képes magát teljesen komolyan venni, mivel mindig tudatában van annak, hogy változnak azok a fo-*

²⁸ Az irracionalitás paradoxonának filozófiai problémájával összefüggésben elemzi a pszichoanalízis szubjektumfelfogását David Pears is *Motivated Irrationality, Freudian Theory and Cognitive Dissonance* című cikkében (In: *Philosophical Essays on Freud*. Edited by R. Wollheim–J. Hopkins).

²⁹ A privát öntökéletesítés és a nyilvános erkölcs szétválasztása rortyi gondolatának kritikájához lásd: Nancy Fraser: *Solidarity or Singularity? Richard Rorty between Romanticism and Technocracy* (in: *Reading Rorty*. Edited by Alain Malachowski), Charles B. Guignon–David R. Hiley: *Biting the Bullet: Rorty on Private and Public Morality* (in: *Reading Rorty*), valamint Hollibert E. Phillips: *The Ironist's Utopia: Can Rorty's Liberal Turnip Bleed?* (*International Philosophical Quarterly*, 1992. 3.)

galmak, amelyekkel leírja magát, mindig tudatában van saját végső szótára és ezáltal saját énje esetlegességének és törekénységének”.³⁰ Az ironikus másik sajátossága az a törekvés, hogy újabb és újabb szótárakat sajátítson el, mivel nem hisz abban, hogy a dolgok isteni perspektívából történő leírása elérhető lenne. Az ironikus alkat személyesen átélt, átértett produktív meg-nem-alapozhatóság, megalapozatlanság élményéhez a kulcsot, Rorty számára, a freudi tudattalan, a benső idegenségérzés adja meg.³¹

A személyiség megsokszorozódása értékes lehetőségeket rejt jellemfejlesztő, öntökéletesítő stratégiánk számára. Az öntökéletesítés privát etikája kapcsán Rorty szembeállítja a freudi önismeret igényét (*Wo es war, soll ich werden*) az előrehaladó önismeret fokozatos megtisztulásként értelmezett igényével. Az önmegtisztítás (*self-purification*) programja az emberi lényeg tételezésén alapul: ezen eszmény szerint az önismeret a lényünk centrumáig, változatlan–változtathatatlan magjáig való lehatolás, amely folyamat során megszabadulunk esetleges vágyainktól, empirikus ismereteinktől, szenvedélyeinktől. E törekvés legjobb példája az aszkétikus életvitel. Ezzel szemben a tudatosság kiterjesztésének freudi imperatívusza alapján az öntökéletesítést, önmegvalósítást *éngazdagításként* (*self-enrichment, self-enlargement*) kell felfognunk, a morális reflexiót pedig inkább önmagunk megalkotásaként, önteremtésként, semmint lényegünk mélyülők, tisztulók megismeréseként. „Értelmezésem szerint Freud ennek az esztétikai életvitelnek az apostola volt, a végtelen kíváncsiság életének, az életnek, amely inkább határait igyekszik kiterjeszteni, mint középpontját megtalálni.”³²

Az éngazdagítás technikája a nyelv gazdagítása: új szótárak elsajátítása, melyekkel többértelműen leírhatók a jelenségek, s amelyekkel önmagunkról is újabb és újabb történeteket szöhetünk. Az igazság megragadására, az objektivitásra törekvést Rorty az egyre bővülő szótárkészlet elsajátítására törekvéssel helyettesíti. Az esztétikai életvitel ezen törekvés érvényesülése: valami állandó elérése helyett a rátekintés újabb módjainak megtanulása, új szemléleti formák, fogalmi keretek kialakítása. Az esztétikai életvitel annak tudatosítása nyomán bontakozik ki, hogy önáltatás és önkorlátozás

³⁰ Richard Rorty: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 90.

³¹ Az én megalapozatlanságának, bizonytalanságának radikálisabb értelmezését nyújtja a pszichoanalízis, véli Heinz Lichtenstein. Freud az én kontingenciájának okát főként a lelki instanciák konfliktusában látta (erre utal többek között *Az ősvalami és az én munka utolsó fejezetének címe is: Az én függő helyzete, amely a »három úrnak szolgáló«* én sanyarú kiszolgáltatottságáról szól). A Mester halálát követően megélni-küldő gyermeklélektani vizsgálódások azonban nagyobb jelentőséget szentelnek annak a felismerésnek, hogy az inkoherens egyéniséget eredményező belső konfliktusok már a személyiségfejlődés adott szintjét feltételezik, vagyis a lelki struktúrák előzetes kifomálódását. Lichtenstein szerint mindannyiunk életét áthatja, s időnként érvényesül is, a „metamorfózisra törekvés”, mely a még-nem-egyéniesség állapotába való visszatérés vágya. E gondolat szerint identitásunkat nem csupán a belső diszintegráltság ássa alá, hanem a nem-egyéniesség állapotának velünk élő emléke, vágya és az ezen állapotba való visszahullás állandó veszélye is. „Az élet számára a nem-létezés lehetősége oly konstitutív, hogy maga a létezés lényegében lebegés a nem-létezés mélysége felett... így a létezés maga inkább állandó lehetőség, semmint adott állapot” — idézi Lichtenstein Hans Jonas filozófust (H. Lichtenstein: *The Dilemma of Human Identity*, 3.) Érdekes lenne ebben a vonatkozásban a költő imaginatív tevékenységével összefüggésben Keats által elemzett „negatív képesség”, illetve „egyéniesség-nélküliség” fogalmainak (melyekre szintén Lichtenstein hivatkozik) az ironizáló „metastabilitásáról” szóló rortyi gondolatokkal való összevetése.

adott leírásokat (a világra és saját magunkra vonatkozókat egyaránt) végsőnek tekinteni — végsőnek abban az értelemben, mintha általuk egy változatlan, igazi realitással vagy alappal létesíthetne kapcsolatot az ember. „*Nem találhatunk kutató léggömböt, amely túlröpítene bennünket a puszta esetlegesség, a puszta egyetértés határain, s eljuttatna minket egy olyan pontig, mint az »önmagában vett valóságnak való megfelelés«... Ez a felfogás elutasítja, hogy a kutatásnak egy egyedi ponthoz kellene közelítenie — elutasítja, hogy az Igazság »odakint« van, előttünk, várván reánk, hogy elérjük.*”³³

Tudattalanunk felismerése, elfogadása azon gondolat személyes átéléséhez vezet, hogy nincsenek egyedüli válaszok arra a kérdésre, hogy ki vagyok, hogy mit jelent nekem egy másik ember, vagy hogy mit akarok. Saját változékonyságunk, többértelműségünk átélése segít abban, hogy lemondjunk a megalapozott, végső értelmezések kereséséről. Az Újkor papjai, a természettudósok eljárása helyett, akik a végső bizonyosság megtalálásába vetett hittel munkálkodnak, a létezés egy általuk vizsgált szegmen-tumának igaz leírásán — Rorty az ironizáló esztéta technikáját ajánlja, aki, már csak a személyes tudattalanként átélt produktív meg-nem-alapozhatóság élménye miatt is, folyamatos újraértelmezésekre, újraleírásokra törekszik.

Hogy önmagunkra ironikusan tekintünk — ennek kulcsa tehát a személyiség több-értelműségének, a koherens én hiányának átélése; s ez az élmény hozzájárul általában egy játékos személyiségtípus kialakulásához, aki „*feladta azt az igényét, hogy »állha-tatosan és egészében lásson dolgokat«, hogy behatoljon a változó felszín mögé egy ál-landó valósághoz*”.³⁴

b. Rorty tudattalan-fogalmának problémái

Forduljunk most néhány gondolat erejéig Freudhoz: mennyiben fogadható el a Rorty-féle tudattalanértelmezés, amelyen Rorty ironikus esztétájának öngazdagító programja alapul? Felfogható-e a tudattalan megismerése egyéni, önteremtő aktus-ként?

A racionális tudattalannal való szóba elegyedés programja legalább három feltevé-sen alapul: 1. a tudattalan tartalmak olyan szerveződési szinttel bírnak, melynek rendezettsége folytán elfogadhatjuk egy (vagy több) tudaton kívüli kváziintelligencia je-lenlétét és működését a személyiségben; 2. a sajátos törvények szerint működő tudat-talan önálló egységként kezelhető, mely egységgel a személyközi viszonyok mintájára kapcsolat teremthető; 3. a tudattalan feltárása a tudatos éntől kezdeményezett és álta-la lebonyolított folyamatként is véghezvihető.

³² Richard Rorty: Freud és a morális reflexió, 193.

³³ Richard Rorty: Science and Solidarity. In: *Objectivity, Relativity and Truth*. Cambridge University Press, New York 1991, 38.

³⁴ Richard Rorty: Freud és a morális reflexió, 190.

Racionális tudattalan?

A tudattalan racionalitására vonatkozó kérdésre (amennyiben vizsgálódásunkat csupán a Mester munkáira korlátozzuk) a Freud-életmű egyes szakaszait meghatározó különböző lélekmódok értelmében különböző válaszokat kapunk. A kérdés részletes tárgyalására itt nem vállalkozhatok, ezért csupán azt jelzem, hogy a tudattalan fogalma nem a tudatosság tagadásában nyeri el jelentését. Erre figyelmeztet az is, hogy a pszichoanalízis kevert nyelvezetének egyik komponense, az erőnyelv részben arra hivatott, hogy az analitikus tapasztalat nyelvi konstrukciókon túli mozzanatait írja le. Bacsó Béla szerint „*Ricoeur... megjegyzi, hogy Freudnak nem sikerült a jelentést és az erőt, a textuális interpretációt és az ellenállások kezelését egy koherens modellben egyesítenie. Én úgy fogalmaznék, hogy szükségképpen nem sikerült, hiszen mindaz, ami ellenállásként, az erők tragédiáig fokozódó játékaként, illetve a szöveg tudattalan torzulásaként van jelen, éppen a naiv nyelviség elképzeléseit tagadja, mely szerint minden le- és átfordítható a szövegben.*”³⁵ A páciens ellenállásában, az elhallgatásban és tagadásban is ezen nyelvi interpretációval le nem fedhető értelem tárul fel, nyelven kívüli/túli egzisztenciaértésünk nyilatkozik meg.

Rorty a maga tudattalanértelmezésében az erőnyelv jelentőségét teljesen figyelmen kívül hagyta,³⁶ így felfogása szükségképpen egyoldalú.

A tudattalan mint önálló egység?

A tudattalan önálló egységként, kváziszemélyként való kezelését főként a lélek első topografikus modellje (s maga a topografikus szempont is) sugallja. Freud az első topografikus modell keretében elsősorban a tudattalan tartalmak felszínre hozására, a tudattalan feltárására törekedett, míg a második topografikus modell megfogalmazását az én kialakulásának és védekező mechanizmusainak tanulmányozására terelődő hangsúly idézte elő. A második topográfia alapján az én esetlegességéről radikálisabb értelemben kell beszélnünk, mint azt Rorty belátja. Az én — ösztön-én — felettes-én modell kontextusában a tudatosság nem esik egybe az énnel. A tudatosság a lelki élet egy minősége („*das Bewusstsein als eine Qualität des Psychischen*”),³⁷ mely más minőségekhez, tartalmakhoz kapcsolódhat vagy el is maradhat tőlük.

Ez a gondolat jelenlegi vizsgálódásunk számára két fontos tanulsággal szolgál: mivel a tudatos–tudattalan minőségek nem a lelki élet hiposztazált egységei szerint kü-

³⁵ Bacsó Béla: Pszichoanalízis és hermeneutika. In: *Határpontok*. T–Twins, Budapest 1994, 107.

³⁶ A „Freud és a morális reflexió” 11-ik lábjegyzetében így fogalmaz: „úgy tűnhet, hogy a pszichoanalitikus kezelés céljának ez a megfogalmazása mindent túlságosan egyszerűvé és ésszerűvé tesz. Azt sugallja, hogy az analitikus egy tanácskozás levezető elnökeként ténykedik: például bemutatja a tudatot... a tudatlannak...s engedi, hogy mindketten előadják érveiket és ellenérveiket. Természetesen igaz, hogy az ellenállás megakadályozza, hogy az analitikus egyszerűen nyelvi fogalmakban gondolkodjon... De hogy kielégítően megvédjem álláspontomat, az ellenállásnak olyan magyarázatát kellene nyújtanom, amely összhangban van Davidson tudattalan-értelmezésével, csak hogy még nem sikerült rájönnöm, hogyan fogjak hozzá.” (206.)

³⁷ Sigmund Freud: *Das Ich und das Es*. In: *Studienausgabe Band III*. 283. magyarul: *Az ősvilági és az én*. Hatágyú Síp, Budapest 1991.

lönülnek el, a tudattalan tartalmak, összefüggések feltárása kevésbé írható le úgy, mint egy sajátos törvények szerint működő, titokzatos birodalom felkutatása, vagy kváziszemély(ek) megismerése. Ezzel függ össze a másik tanulság is: az én pozíciója szemünkben jelentősen meggyengült. Kiszolgáltatottságáról, pozíciójának esetlegességéről nem csak azért indokolt beszélnünk, mivel az én „három úrnak szolgál”, hanem mivel szövevényes függőségének, alávetettségének léte és természete javarészt ismeretlen az én előtt.

Az én beszélgetése a tudattalannal?

Az elfojtás (*Verdrängung*) és az ellenállás (*Widerstand*) nem csupán nehezíti egy „társalgási kapcsolat” kialakítását a lélek tudattalan és tudatos rétegei között, hanem éppen ez az a nehézség, melynek felszámolására, megoldására a pszichoanalitikus technika javarészt irányul. „Az elfojtásról szóló tan a neurozisos megértésének alappillére lett... Célja többé nem a hamis utakra tévedt indulat »lereagálása«, hanem az elfojtások leleplezése és kritikával való felcserélése lett, mely a valamikor visszautasított lelki tartalom elfogadásához vagy elvetéséhez vezetett... ezt a vizsgálati és gyógyító eljárást már nem katarzissnak, hanem pszichoanalízisnek (lélekelemzésnek) neveztem”³⁸ — írja Freud *Önéletrajzában* a Joseph Breuerral közösen kidolgozott katarzisteknika feladása kapcsán. Egy másik helyen Freud így fogalmaz: „az egész pszichoanalitikus elmélet amaz ellenállás felismerésén épült fel, melyet a beteg abbéli fáradásunk közben fejt ki, midőn tudattalanját tudatossá akarjuk tenni.”³⁹

Amennyiben a tudattalannról és az énről, mint két (vagy több) különálló lelki instanciáról beszélünk (mely modellen a davidsoni tudattalanértelmezés alapul), úgy az ezen instanciák között létesítendő kapcsolatot az ellenállás, illetve az indulatáttétel jelensége döntően meghatározza. A tudatos én elhatározása kevés ahhoz, hogy a kváziszemélyekkel megismerkedjen, és önerőből megértse bolondos vagy zseniális szándékait, beszámolóikat. Ami Rorty felfogásának hiányosságát bizonyítja: az a terapeuta csaknem nélkülözhetetlen szerepe, pótolhatatlansága a tudattalan tartalmak felszínre hozásában, az elfojtásnak kritikai megértéssel való helyettesítésében.

A tudattalan megismerésének egyéni aktivitásként való felfogása megkérdőjelezhető az indulatáttétel jelenségének fényében is. A terapeutával létesített indulatáttételes kapcsolatban a páciens múltjának nagy tekintélyű, jelentős személyeihez (szülők, nevelők, szerelmek) fűződő viszonyát éli újra. Az indulatáttétel az a viszony, az a *küzdőtér*, melyen mindaz felidéződik, újjászületik, és az ismétlési kényszer által elővarázsolódik, amit az egyéni emlékezet képtelen reprodukálni.⁴⁰ Az indulatáttétel *küzdőtér*

³⁸ Sigmund Freud: *Önéletrajz*; in: *Önéletrajzi írások*, 29.

³⁹ Sigmund Freud: *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Ford. dr. Lengyel József. Könyvkiadó Kiadó, Nyíregyháza 1993. 74.

⁴⁰ Az indulatáttétel analitikus terápiában játszott nélkülözhetetlen, lényegi szerepéről olvashatunk többek között Ferenczi Sándor és Otto Rank munkájában: *The Development of Psycho-Analysis*. Dover Publications, New York 1924.

jellege jelzi, hogy a páciens–terapeuta közti sajátos viszony nélkülözhetetlen a tudattalan bizonyos rétegeinek, tartalmainak feltárásában; az indulatáttétel nyomán „*felnyithatók a lelki élet legzártabb rekeszei is*”.⁴¹

c. A tudattalan mint kreatív instancia

Sajátos ellentmondás Rorty pszichoanalízissel foglalkozó munkáiban, hogy a freudi tudattalanban egyrészt a modern szubjektumot hatásosan dedivinizáló tant lát, ugyanakkor mégis teret ad egy olyan tudattalanértelmezésnek, amely a tudattalant isteni, teremtető instanciaként ábrázolja. Ezen utóbbi felfogással a *Személyiség esetlegessége*⁴² című írásban találkozunk.

Az eddigiekben Rorty *Freud és a morális reflexió* című munkájában kifejtett tudattalanfelfogást érintettük, mely koncepció Donald Davidson tudattalan-interpretációján alapul. Másként közelíti meg Rorty a tudattalant *A személyiség esetlegességében*. A személyiség itt nem egymással kauzális kapcsolatot alkotó, és egymást ugyanakkor megérteni is képes kváziszemélyek hálózatoként lepleződik le, hanem a tudattalan tartalmak és a tudatos gondolatok, hitek, szándékok más természetű kapcsolatáról beszél Rorty. A belső idegenségélmény, a személyiség egységének átértett hiánya helyett ebben a szövegben a tudattalan jelentésszínező, értelemteremtő aspektusára helyeződik a hangsúly.

A davidsoni értelmezés az én aktivitását szorgalmazza: kapcsolatot létesíteni a kváziemberekkel, megérteni szándékaikat, indokaikat, mely megértés által az én racionalitásának, hatókörének sugara kiterjeszhető. Ebben a vonatkozásban helytálló Rorty megjegyzése: „*Ha Freud gondolatát komolyan vesszük, és meg kívánunk ismerkedni ezekkel az ismeretlen személyekkel, akkor ez az első lépés afelé, hogy kiirtsuk őket.*”⁴³

A *személyiség esetlegességében* azonban Rorty nem az én tudattalant meghódító hadjáratáról beszél, hanem a tudattalant a kreativitás forrásaként mutatja be, amely minden életből költeményt formál.⁴⁴ „*Freud megmutatja, hogy ha beletekintünk a bienpensant konformistába, ha az analitikus kanapéjára fektetjük, akkor azt fogjuk találni, hogy csupán a felszínen volt unalmas. Freud számára senki sem unalmas, hiszen nem létezik unalmas tudattalan. Freudot hasznosabbá és érdekesebbé teszi Nietzsche-nél, hogy ő nem utalja az emberiség nagy többségét a halandó állatok sorába. Ugyanis Freudnak a tudattalan fantáziával kapcsolatos leírása megmutatja, hogy miként tekintünk min-*

⁴¹ Sigmund Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. 362.

⁴² In: Richard Rorty: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Ford. Boros János—Csordás Gábor. Jelenkor, Pécs: 1994.

⁴³ Richard Rorty: *Freud és a morális reflexió*, 187.

⁴⁴ Alasdair Macintyre szerint e tudattalanfelfogás szerepe Rorty filozófiájában az, hogy az önteremtés új szótárak elsajájtítása, létrehozása alapján meghatározott arisztokratikus eszményét demokratizálja. Rorty az *Esetlegesség, ironia és szolidaritás* kötet második fejezetében a freudi tudattalant úgy mutatja be, mint mindenben érvényesülő készletés forrását a múlt kontingens eseményeinek, összefüggéseinek újraleírására. (In: Alasdair Macintyre: *Contingency, Irony, and Solidarity*. Richard Rorty: *The Journal of Philosophy* 1990. December)

den egyes emberi életet költeménynek...kísérletnek... arra, hogy saját metaforákba öltözzön be. Amint Philip Rieff mondja: »Freud demokratizálta a zsenit, mindenkinek kreatív tudattalant adva.«⁴⁵

Minden emberi élet egy költemény: jelentések és érzések megismételhetetlen, egyedi konfigurációja. A megszokott tárgyak, az unalomig ismételt aktusok, a semmitmondó frázisok csak látszólag alkotnak szürke világot — e világ lakóinak álmaiban, fantáziáiban szimbolikus jelentésekkel rendelkeznek ezek az elemek. A mindennapok rutinjai mögött titkos szándékok munkálnak, nyughatatlan vágyak és el-nem-lankadó törekvések. Egyszerű szavak néha varázserővel töltődnek meg. A tudattalanból ugyanakkor gyakran bizarr ötletek, képzettársítások pattannak elő, különös fantáziák merülnek fel.

A tárgyak, személyek, szavak egy megismételhetetlen élet kontextusában egyedi jelentéssel bírnak, s minden újonnan felbukkanó dolog ezen egyedi kontextus részeként értelmeződik. »A megkülönböztetően emberit az állattal szemben abban láthatjuk, hogy az ember minden későbbi életében útjába kerülő személyt, tárgyat, helyzetet, eseményt és szót szimbolikus célokra használ. Ez az újraleírás folyamatává áll össze, annak mondásává, hogy »ígyen akartam.«⁴⁶

Ezen tudattalan-interpretáció alapján a freudi tudattalan a lélek isteni, teremtő bensőségéről szőtt elképzelések egy újabb, lenyűgöző variációja. Rorty itt a „lélek szentélye” képzetkör egy újabb manifesztációjaként látta a pszichoanalízist, mely szerint a tudattalan az a folyamatosan mélyülő és folyton új tartalmakat szülő forrás, amely méltó utóda a romantikusok „isteni bensőségének” — s ennyiben nem hozzájárult az én dedivinizálásához, hanem éppen ellenkezőleg: lehetővé tette, hogy folytathassuk a lelkünk titokzatos, misztikus, kimeríthetetlen mélységéről szóló ábrándozásainkat.

⁴⁵ Richard Rorty: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 53.

⁴⁶ Richard Rorty: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, 54.